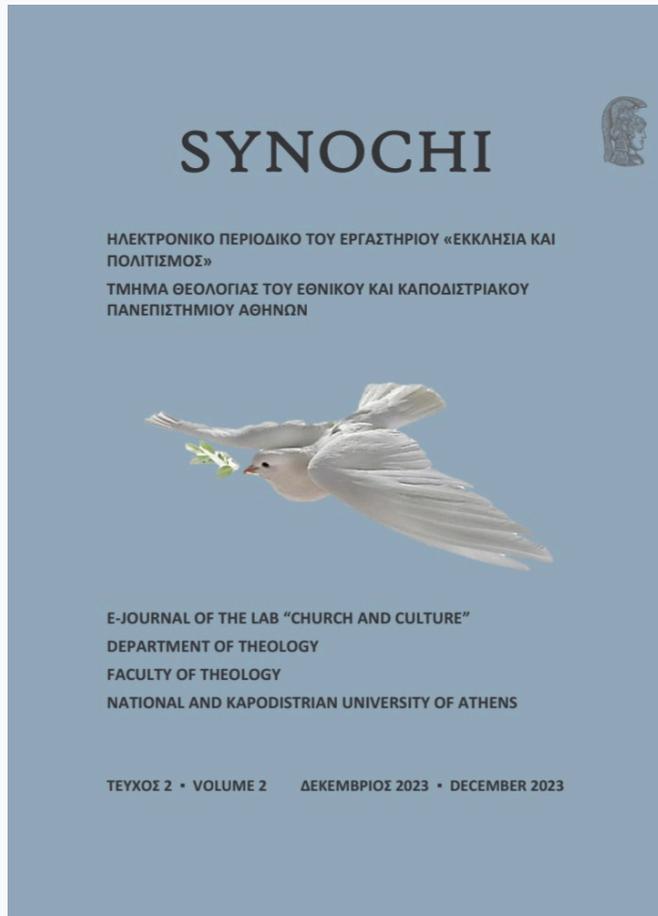

Synochi

Vol 2 (2023)

Χριστιανές γυναίκες με σημαίνουσα δράση στις πρώτες Εκκλησίες:

Σοφία Γεωγρακοπούλου

doi: [10.12681/syn.41992](https://doi.org/10.12681/syn.41992)

To cite this article:

Γεωγρακοπούλου Σ. (2025). Χριστιανές γυναίκες με σημαίνουσα δράση στις πρώτες Εκκλησίες: : Οι επιστολές του Αποστόλου Παύλου και το ρωμαϊκό πλαίσιο. *Synochi*, 2. <https://doi.org/10.12681/syn.41992>

SYNOCHI

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ «ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

ΤΜΗΜΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

E-JOURNAL OF THE LAB "CHURCH AND CULTURE"

DEPARTMENT OF THEOLOGY

FACULTY OF THEOLOGY

NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS

ΤΕΥΧΟΣ 2 ▪ VOLUME 2

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2023 ▪ DECEMBER 2023

Χριστιανές γυναίκες με σημαίνουσα δράση στις πρώτες Εκκλησίες: οι επιστολές του Αποστόλου Παύλου και το ρωμαϊκό πλαίσιο

Γεωργακοπούλου Σοφίας²⁹⁹

Λεόντων γὰρ θερμότεραι αἱ τότε γυναῖκες ἦσαν, διανεμόμεναι πρὸς τοὺς ἀποστόλους τοὺς ὑπὲρ τοῦ κηρύγματος πόνους· διὰ τοῦτο καὶ συναπεδήμουν αὐτοῖς, καὶ τὰ ἄλλα πάντα διηκονοῦντο.

(Ιωάννης Χρυσόστομος, Ερμηνεία της Προς Ρωμ. Επιστολής Ομιλία ΛΑ΄)

Η διερεύνηση της ταυτότητας των γυναικών που έχουν κύρος και επιρροή στις πρώτες χριστιανικές Εκκλησίες, όπως μαρτυρείται στις Επιστολές του Αποστόλου Παύλου, καθώς και το ερώτημα εάν πρόκειται για συμβατό με την εποχή status ή για ρηξικέλευθη πολιτισμική συνθήκη αποτελούν το θέμα του άρθρου της Wendy Cotter (1994)³⁰⁰. Θα γίνει αναλυτική και κριτική παρουσίαση αυτής της μελέτης, η οποία δομείται σε τρία βασικά μέρη. Το πρώτο μέρος απαριθμεί τις γυναίκες που διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στις πρώτες χριστιανικές κοινότητες, αναλύοντας τα σχετικά εδάφια από τις Επιστολές του Αποστόλου Παύλου. Το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει σύντομη επισκόπηση των γεωγραφικών στοιχείων,

²⁹⁹ Καθηγήτρια Λατινικής Φιλολογίας, Τμήμα Φιλολογίας, Ε.Κ.Π.Α.

³⁰⁰ Η μελέτη αυτή αποτελεί εμπλουτισμένη εκδοχή της ομιλίας που εκφώνησα στις 29 Ιουνίου 2023, κατά τον εορτασμό του Αποστόλου Παύλου στις Οινούσες. Ευχαριστώ θερμά για την πρόσκληση και τη φιλοξενία τον δήμαρχο Οινουσσών κ. Γεώργιο Δανιήλ, καθώς και τον Μητροπολίτη Χίου, Ψαρών και Οινουσσών, κ. Μάρκο, για την αδιάλειπτη αρωγή του. Η εργασία πηγάζει πρωτίστως από το άρθρο της Cotter (1994) και είναι εμπλουτισμένη με πηγές από το πρωτότυπο, διορθώσεις και προσθήκες, βιβλιογραφία (στις υποσημειώσεις) και συνοπτικό πίνακα. Λιγότερες σχετικές με το θέμα νύξεις κάνει το άρθρο του Stark (1995), 238-239, που είναι σημαντικό για τις δημογραφικές αναλύσεις και στατιστικές με βάση το φύλο στις πρώτες Εκκλησίες, όπου υπερτερούν οι γυναίκες (κυρίως των ανωτέρων τάξεων), καθώς και για τον κайριο ρόλο τους στη ραγδαία εξάπλωση του Χριστιανισμού. Γενικότερα για τις Χριστιανές γυναίκες κατά την πρώιμη και ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, βλ. ενδεικτικά Gryson (1972), MacDonald (1994), Kramer και D'Angelo (1999), Winter (2003), Osiek και MacDonald (2005), Πέππα (2007), Cohick (2009), Kramer (2012), Tervahauta *et al.* (2017).

ειδικότερα των πολιτισμικών στοιχείων για τις πόλεις στις οποίες έδρασαν και επέδρασαν αυτές οι Χριστιανές, καθώς και βασικές πληροφορίες για τη θέση της ελεύθερης Ρωμαίας γυναίκας τον 1^ο αι. μ.Χ. Η τρίτη ενότητα εστιάζει στο καίριο ζήτημα της σχέσης της σημαίνουσας και σπουδαίας θέσης Χριστιανών γυναικών στις παύλειες Εκκλησίες με το ισχύον νομικό και κοινωνικό ρωμαϊκό πλαίσιο.

A. Οι αναφορές σε Χριστιανές γυναίκες με σημαίνοντα ρόλο στις Επιστολές του Παύλου

Στις Επιστολές του Αποστ. Παύλου γίνονται δεκατρείς ονομαστικές αναφορές σε γυναίκες εντός των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων:

η Απφία (Φιλήμ. 2), η Χλόη (Α Κορ. 1:11), η Πρίσκα (Ρωμ. 16:3-4, Α Κορ. 16:19), η Ευοδία και η Συντύχη (Φιλ. 4:2), η Φοίβη (Ρωμ. 16:1), και η Ιουνία (Ρωμ. 16:7)³⁰¹, οι οποίες έχουν προεξάρχοντα ρόλο,

³⁰¹ Η Ιουνία αποσιωπάται στη μελέτη της Cotter (1994), μολονότι στην *Επιστολή προς Ρωμ.* 16:7, η Ιουνία και ο Ανδρόνικος χαρακτηρίζονται «*ἐπίσημοι ἐν τοῖς ἀποστόλοις*», διακεκριμένοι απόστολοι, καθώς και συμπατριώτες και συναιχμάλωτοι του Αποστ. Παύλου. Μετά από δώδεκα αιώνες, ο καθολικός αρχιεπίσκοπος και θεολόγος Αιγίδιος της Ρώμης (Aegidius Romanus ή Egidio Colonna, 1247-1316) είναι αναμφισβήτητα ο πρώτος που παρερμηνεύει την αιτιατική *Ιουν/λ-ίαν*, πιστεύοντας ότι δηλώνει άνδρα, αν και το αναμενόμενο ανδρικό όνομα είναι Ιούνιος (Iunius) ή Ιούλιος (Iulius). Είναι απίθανο να είναι σύμπτυση του Ιουνιανός, σύμφωνα με μια ευφάνταστη υπόθεση. Στις *Διατάξεις Αποστόλων* (στα λατινικά αποδίδεται ως *Indices apostolorum*), αναξιόπιστο έργο που αποδίδεται στον Επιφάνιο (4^{ος} αι.), αλλά πιθανότατα είναι ψευδώνυμο και χρονολογείται τον 9^ο αι., καταγράφονται τα ονόματα Πρίσκα και Ιουνίας, δηλ. αρσενικού γένους, αντί των θηλυκών Πρίσκα και Ιουνία. Σε αντίθεση, αρχαίες λατινικές, συριακές, κοπτικές μεταφράσεις, καθώς και Πατέρες της Εκκλησίας και Θεολόγοι, μεταξύ άλλων, ο Ωριγένης (PG 14.1280, και όχι η εσφαλμένη μετάφραση ενός χωρίου του από τον Ρουφίνο, PG 14.1289), ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος (PG 60.669-670), ο Άγιος Ιερώνυμος (CCLat 72.150, PL 30.744), ο Ιωάννης Δαμασκηνός (PG 95.565), ο Γάλλος φιλόσοφος και θεολόγος Πέτρος Αβελάρδος (CCConMed 11.330), δεν αμφισβητούν ότι πρόκειται για γυναίκα, την Ιουνία (ή Ιουλία). Για μια διερεύνηση των παλαιογραφικών, θεολογικών και κοινωνικών πολιτισμικών παραμέτρων που συμβάλλουν στην επιλογή υπέρ της γυναίκας «Ιουνίας» αντί του άνδρα «Ιουνία», βλ. Err (2005). Στα ελληνικά, βλ. Καραβιδόπουλος (2007): για τη σχετική ενημέρωση ευχαριστώ τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Χίου, κ. Μάρκο.

ενώ οι ακόλουθες επτά γυναίκες (εκ των οποίων πέντε αναφέρονται ονομαστικά και δύο ανώνυμα) δεν φαίνεται ότι πρωτοστατούν στην Εκκλησία της Ρώμης, όταν χαιρετίζονται θερμά από τον Απόστ. Παύλο στην *Προς Ρωμαίους* επιστολή 16³⁰²:

η Μαρία (Ρωμ. 16:6, SBL 2010 *ἀσπάσασθε Μαριάμ, ἥτις πολλά ἐκοπίασεν εἰς ὑμᾶς,] ἡμᾶς* ST 1550),

η Τρύφαινα και η Τρυφώσα, η Περσίδα³⁰³ (Ρωμ. 16:12 SBL 2010 *ἀσπάσασθε Τρύφαιναν καὶ Τρυφῶσαν τὰς κοπιώσας ἐν Κυρίῳ. ἀσπάσασθε Περσίδα τὴν ἀγαπητὴν, ἥτις πολλά ἐκοπίασεν ἐν Κυρίῳ*),

η μητέρα του Ρούφου, που δεν αναφέρεται με το όνομά της (Ρωμ. 16:13 SBL 2010 *ἀσπάσασθε Ροῦφον τὸν ἐκλεκτὸν ἐν Κυρίῳ καὶ τὴν μητέρα αὐτοῦ καὶ ἐμοῦ*),

η Ιουλία και η αδελφή του Νηρέα (Ρωμ. 16:15 SBL 2010 *ἀσπάσασθε Φιλόλογον καὶ Ἰουλίαν, Νηρέα καὶ τὴν ἀδελφὴν αὐτοῦ, καὶ Ὀλυμπᾶν καὶ τοὺς σὺν αὐτοῖς πάντας ἁγίους, «TGV: Χαιρετισμούς επίσης στο Φιλόλογο και στην Ιουλία, στο Νηρέα και στην αδερφή του, στον Ολυμπά και σ'όλους τους χριστιανούς της συντροφιάς τους»³⁰⁴.*

Η Μαρία έχει εργαστεί σκληρά στους κόλπους της Εκκλησίας³⁰⁵, όπως η Τρύφαινα, η Τρυφώσα και η Περσίδα έχουν πολλά προσφέρει στο έργο του Κυρίου.

³⁰² Για τις αμοιβαίες σχέσεις μεταξύ του Αποστ. Παύλου και των Χριστιανών γυναικών με σπουδαία ενεργό εκκλησιαστική δράση στην *Προς Ρωμαίους* 16, βλ. Mathew (2013).

³⁰³ Όπως η Ιουνία, η Περσίδα και η Κλαυδία παραλείπονται από τον κατάλογο της Cotter (1994), 350, σημ. 2.

³⁰⁴ Η Cotter (1994) 350, σημ. 2, λανθασμένα συγκαταλέγει στις ονομαστικές αναφορές γυναικών και τον Ολυμπά, ο οποίος μαρτύρησε στη Ρώμη περίπου το 64.

³⁰⁵ Ο Ιωάννης Χρυσόστομος (περ. 349-407) εξηγεί τη φράση του Αποστ. Παύλου «πολλά ἐκοπίασεν εἰς ἡμᾶς» ως εξής: *οὐκ εἰς ἑαυτὴν μόνον οὐδὲ εἰς τὴν οἰκίαν ἀρετὴν, ὃ πολλοὶ καὶ νῦν ποιοῦσι γυναῖκες νηστεύουσαι, χαμευνοῦσαι, ἀλλὰ καὶ εἰς ἑτέρους, ἀποστόλων καὶ εὐαγγελιστῶν ἀναδεξάμενοι δρόμους. Και λίγο προηγουμένως, όπου παραθέτει την παύλεια φράση «Ἀσπάσασθε Μαριάμ, ἥτις πολλά ἐκοπίασεν εἰς ὑμᾶς» αναφωνεί, διαπιστώνοντας την ανωτερότητα των γυναικών: *Τί τοῦτο; Πάλιν γυνὴ στεφανοῦται καὶ ἀνακηρύττεται, πάλιν ἡμεῖς αἰσχυρόμεθα οἱ ἄνδρες· μᾶλλον δὲ οὐκ αἰσχυρόμεθα μόνον, ἀλλὰ καὶ σεμνυόμεθα. Σεμνυόμεθα μὲν γὰρ, ὅτι τοιαῦται παρ' ἡμῖν γυναῖκες· αἰσχυρόμεθα δὲ, ὅτι σφόδρα αὐτῶν ἀπολιμπανόμεθα οἱ ἄνδρες.* (Προς Ρωμ. Ομιλία ΛΑ'). Τα σχόλια του Ιωάννη Χρυσόστομου στις Επιστολές του Παύλου (*In Epistulam ad Romanos, ad Philemonem* κλπ) από την Πατρολογία του Migne αντλήθηκαν από την ψηφιοποιημένη έκδοση του Παν/μίου του Αιγαίου: http://khazarzar.skeptik.net/pgm/PG_Migne/John%20Chrysostom_PG%2047-64/*

Στον χαιρετισμό προς τη μητέρα του Ρούφου ο Απόστ. Παύλος δηλώνει ότι του στάθηκε και δική του μητέρα. Η Ιουλία και η αδελφή του Νηρέα χαιρετίζονται, χωρίς άλλη μνεία για τον ρόλο τους μέσα στις χριστιανικές κοινότητες.

Η έκτη κατά σειρά ονομαστική αναφορά αφορά την Κλαυδία στην Β΄ Επιστολή προς Τιμόθεον 4:21, *Ασπάζεται σε Εύβουλος και Πούδης και Λίνος και Κλαυδία και οι άδελφοί πάντες* SBL 2010.

Ας σημειωθεί ότι όλες οι αναφορές για την ιστορική παρουσία των γυναικών στις πρωτοχριστιανικές κοινότητες που ιδρύει ο απόστολος Παύλος αποκαλύπτονται ευκαιριακά και περιστασιακά μέσα στις επιστολές του³⁰⁶. Ακολούθως θα εστιάσουμε στις αναφορές στις επτά γυναίκες που πρωτοστατούν στις πρώτες Εκκλησίες, όπως μαρτυρείται στις παύλειες επιστολές³⁰⁷.

Απφία (Φιλήμ. 2)

Φιλήμ. 1:1-2 Παῦλος, δέσμιος Χριστοῦ Ἰησοῦ, καὶ Τιμόθεος ὁ ἀδελφός, Φιλήμονι τῷ ἀγαπητῷ καὶ συνεργῷ ἡμῶν / καὶ Ἀπφία τῇ ἀδελφῇ καὶ Ἀρχίππῳ τῷ συστρατιώτῃ ἡμῶν καὶ τῇ κατ' οἶκόν σου ἐκκλησίᾳ (SBL 2010, με διαφορετική γραφή: ἀγαπητῆ, ST 1550)

Η επιστολή προς τον Φιλήμονα χρονολογείται την εποχή του Νέρωνα, περ. το 54 μ.Χ. και είναι μια αδελφική παράκληση υπέρ του Ονησίμου, πρώην δούλου του Φιλήμονα και πλέον πνευματικού τέκνου του φυλακισμένου Παύλου. Επειδή το όνομά της Απφίας ακολουθεί το όνομα του Φιλήμονα, υπάρχει η εικασία ότι ίσως ήταν η σύζυγός του. Όμως μετά την Απφία, ο Απόστ. Παύλος απευθύνεται και σε τρίτο άτομο, τον Άρχιππο, και μάλιστα με ξεχωριστή προσφώνηση για τον καθένα από τους τρεις. Είναι μάλλον πιθανότερο η Απφία να μη συνδέεται με

³⁰⁶ Αδαμτζιλογλου (1989), 29 (όπου λανθασμένα συγκαταλέγεται και η Νύμφα με την κατ'οίκον εκκλησία της, ενώ πρόκειται για ανδρικό όνομα, Προς Κολ. 4:15).

³⁰⁷ Το κείμενο των παύλειων επιστολών προέρχεται από τον ιστότοπο <https://ebible.gr/blog/>, και συγκεκριμένα από την Αντιπαραβολή κειμένων της Καινής Διαθήκης, <https://www.ebible.gr/collate/>, όπου παρατίθενται σε αντιπαραβαλλόμενη μορφή οι εκδόσεις των κειμένων της Καινής Διαθήκης και οι μεταφράσεις TGV 1997 (η σύγχρονη μετάφραση της Ελληνικής Βιβλικής Εταιρείας) και MNB 1850 (η μετάφραση του Νεόφυτου Βάμβα). Από τις αντιπαραβαλλόμενες εκδόσεις προτιμήθηκε η έκδοση της Καινής Διαθήκης SBL 2010: Holmes, Michael W. (2010), *The Greek New Testament*, SBL Edition, Society of Biblical Literature: Atlanta.

γάμο με τον Φιλήμονα. Η Απφία αποκαλείται «αδελφή», όπως και ο Τιμόθεος αποκαλείται «αδελφός». Σε σύγκριση με τους χαρακτηρισμούς των άλλων δύο, «αγαπητός και συνεργός» για τον Φιλήμονα και «συστρατιώτης» για τον Άρχιππο, η Απφία φέρει το πιο βαρύτιμο διακριτικό γνώρισμα, όπως συμβαίνει και με την Πρίσκα από τις Κεγχρεές, την οποία ο Απόστ. Παύλος αποκαλεί επίσης «αδελφή» και είναι η διάκονος και η προστάτις πολλών και αυτού του ιδίου (Ρωμ. 16:1-2).

Στην κατ'οίκον του Φιλήμονα «Εκκλησία», στις Κολοσσές της Μ. Ασίας, η Απφία και ο Άρχιππος ξεχωρίζουν ως οι πρωτεργάτες, αυτοί που ηγούνται κατά κάποιον τρόπο των συναθροισμένων ανώνυμων πιστών, και μάλλον δεν ισχύει η εικασία ότι πρόκειται για τη σύζυγο και τον υιό αντίστοιχα του οικοδεσπότη³⁰⁸. Και οι τρεις μαθητές του Αποστ. Παύλου μαζί με τον Ονήσιμο, πρώην υπηρέτη του Φιλήμονα, μαρτύρησαν για τη διάδοση του Ευαγγελίου: εορτάζονται «ως τετράς η θεοσύλλεκτος» στις 22 Νοεμβρίου.

Χλόη (Α Κορ. 1:11)

έδηλώθη γάρ μοι περι ύμῶν, ἀδελφοί μου, ὑπὸ τῶν Χλόης ὅτι ἔριδες ἐν ὑμῖν εἰσι. ΜΝΒ «Διότι μου ανεφέρθη από τους οικιακούς και συγγενείς της Χλόης για σας, αδελφοί μου, ότι υπάρχουν μεταξύ σας αντιθέσεις και φιλονεικία». ΤΓΝ «Αυτό το γράφω, αδερφοί μου, γιατί με πληροφόρησαν για σας άνθρωποι της Χλόης ότι έρχεστε σε προστριβές μεταξύ σας».

Η φράση «ὑπὸ τῶν Χλόης» μπορεί να σημαίνει «από την οικογένεια της Χλόης», αλλά μπορεί να δηλώνει γενικότερα «τον οίκο της Χλόης». Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι η Χλόη ήταν μια εξέχουσα προσωπικότητα στην Κόρινθο και κυρίως με σημαντικό ρόλο στη χριστιανική κοινότητα της πόλης, έτσι ώστε οι πληροφοριοδότες, που είναι «άνθρωποι της Χλόης», να έχουν το ανάλογο κύρος και

³⁰⁸ Ο Ιωάννης Χρυσόστομος στην ερμηνεία της *Επιστολής προς Φιλήμονα*, όπου παραδίδει τη γραφή «αγαπητή» και όχι «αδελφή» για την Απφία, εικάζει ότι είναι συμβία του Τιμόθεου, και υπογραμμίζει την ισότιμη παράκληση του Παύλου και στον άνδρα και στη γυναίκα: *Καὶ Ἀπφία τῇ ἀγαπητῇ. Ἐμοὶ δοκεῖ σύμβιον εἶναι τούτου. Ὅρα Παύλου τὸ ταπεινόν· καὶ Τιμόθεον παραλαμβάνει πρὸς τὴν ἀξίωσιν, καὶ οὐ τὸν ἄνδρα μόνον ἀξιῶ, ἀλλὰ καὶ τὴν γυναῖκα, καὶ ἕτερόν τινα ἴσως φίλον.* (Προς Φιλήμ. Ομιλία Α΄).

την αναγνωρισιμότητα μεταξύ των πιστών. Ειδάλλως ο Απόστ. Παύλος δεν θα χρησιμοποιούσε το όνομά της ως εχέγγυο για την είδηση, την οποία πιστεύει και δεν αμφισβητεί³⁰⁹.

Πρίσκα (Α Κορ. 16:19, Ρωμ. 16:3-4)

Α Κορ. 16:19 **Ἀσπάζονται ὑμᾶς αἱ ἐκκλησίαι τῆς Ἀσίας. ἀσπάζεται ὑμᾶς ἐν Κυρίῳ πολλὰ Ἀκύλας καὶ Πρίσκα σὺν τῇ κατ' οἶκον αὐτῶν ἐκκλησίᾳ.** (SBL 2010] Πρίσκιλλα ST 1550)

Ρωμ. 16:3-5 **Ἀσπάσασθε Πρίσκαν καὶ Ἀκύλαν τοὺς συνεργούς μου ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ** / (οἷτινες ὑπὲρ τῆς ψυχῆς μου τὸν ἑαυτῶν τράχηλον ὑπέθηκαν, οἷς οὐκ ἐγὼ μόνος εὐχαριστῶ, ἀλλὰ καὶ πᾶσαι αἱ ἐκκλησίαι τῶν ἐθνῶν,) / καὶ τὴν κατ' οἶκον αὐτῶν ἐκκλησίαν. (SBL 2010] Πρίσκιλλαν ST 1550)

Η Πρίσκα (ή το υποκοριστικό, Πρίσκιλλα) είναι το θηλυκό ισοδύναμο του ρωμαϊκού παρωνυμίου (*cognomen*) Priscus, «αρχαίος, παλαιός» (π.χ. ο βασιλιάς Ταρκύνιος ο πρεσβύτερος, 6^{ος} αι. π.Χ. έχει ως πλήρες όνομα Lucius Tarquinius Priscus). Πρίσκα θα ονομαστεί η σύζυγος του Διοκλητιανού. Στην Έφεσο η οικία της Πρίσκας και του συζύγου της Ακύλα φιλοξενούσε χριστιανική κοινότητα. Ο Απόστ. Παύλος στέλνει χαιρετισμούς στους Κορίνθιους Χριστιανούς από την Πρίσκα και τον Ακύλα που είχαν ηγετικό ρόλο στην εν Εφέσω Εκκλησία. Τους χαρακτηρίζει, προτάσσοντας το όνομα της Πρίσκας, «συνεργούς του εν Χριστώ» (Ρωμ. 16:3). Στην *Προς Ρωμαίους Επιστολή* (16:4-5), αναφέρει σαφώς ότι

«TGV: Διακινδύνεψαν τη ζωή τους για χάρη μου και τους ευχαριστώ, όχι μόνο εγώ, αλλά κι όλες οι εκκλησίες του μη ιουδαϊκού κόσμου. Να δώσετε χαιρετισμούς και στην εκκλησία που συναθροίζεται στο σπίτι τους».

Ας παραθέσουμε και το σχόλιο του Ιωάννη Χρυσοστόμου για τους σπουδαίους και εγκωμιαστικούς χαρακτηρισμούς που αποδίδει ο Απόστ. Παύλος στην Πρίσκα και τον Ακύλα: *Οὐδὲ γὰρ ἔχοι τις ἂν εἶπεῖν, ὅτι ἐν κινδύνοις μὲν ἦσαν τοιοῦτοι,*

³⁰⁹ Βλ. και την ανάλογη ερμηνεία του Ιωάννη Χρυσοστόμου σε αυτό το χωρίο: *Ἐδηλώθη μοι παρά τινων, ἀλλὰ καὶ τὴν οἰκίαν δήλην ἐποίησεν, ὥστε μὴ νομίζεσθαι πλάττειν* (Προς Κορ. Ομιλία Γ').

καὶ ἐν χρήμασι δαψιλεῖς, τοῦ κηρύγματος δὲ ἡμέλουν· καὶ γὰρ συνεργοὺς αὐτοὺς καὶ συλλειτουργοὺς διὰ τοῦτο καλεῖ. Καὶ οὐκ αἰσχύνεται γυναῖκα συλλειτουργὸν καλῶν, τὸ σκεῦος τῆς ἐκλογῆς, ἀλλὰ καὶ ἐγκαλλωπίζεται τούτῳ· οὐ γὰρ τῇ φύσει προσέχει, ἀλλὰ τὴν προαίρεσιν στεφανοῖ. (Προς Ρωμ. Ομιλία Λ'), καθὼς και την εξήγηση που δίδει στο γιατί η Πρίσκα προτάσσεται του Ακύλα (Ρωμ.16:3, Πράξ.18,8, Β', Τιμ. 4:19): προτίθησι δὲ τὴν γυναῖκα, ἐμοὶ δοκεῖν, ἅτε σπουδαιοτέραν οὕσαν καὶ πιστοτέραν· καὶ γὰρ καὶ αὕτη τότε προσελάβετο τὸν Ἀπολλῶ ἢ καὶ ἀδιαφόρως τοῦτο ποιεῖ (Προς Τιμ. Β' Ομιλία Ι' =PG 62, 657-658).

Γνωρίζουμε ότι κατά τον διωγμό των Εβραίων από τον Κλαύδιο (41-54), η Πρίσκα και ο Ακύλας αναγκάστηκαν να φύγουν από τη Ρώμη, όπου έμεναν, και να καταφύγουν στην Κόρινθο, όπου ασκούσαν το επάγγελμα του σκηνοποιού. Εκεί μνήθηκαν από τον Απόστολο Παύλο στον Χριστιανισμό, τον ακολούθησαν στις περιόδους του και τέλος εγκαταστάθηκαν στην Έφεσο (Πράξεις 18:26). Η μνήμη τους εορτάζεται στις 13 Φεβρουαρίου.

Ευοδία και Συντύχη (Φιλιπησίους 4:2)

Εὐοδῖαν παρακαλῶ καὶ Συντύχην παρακαλῶ τὸ αὐτὸ φρονεῖν ἐν Κυρίῳ. (SBL 2010] Εὐωδῖαν ST 1550) «TGV: Προτρέπω την Ευοδία, προτρέπω και τη Συντύχη να μονοιάσουν, αφού έχουν την ίδια πίστη στον Κύριο.»

Ο Απόστ. Παύλος ακριβώς πριν από τον επίλογο της επιστολής προς τους Χριστιανούς των Φιλίππων (περ. 62 μ.Χ.)³¹⁰ προσφωνεί ξεχωριστά και ισότιμα τις δύο αυτές Χριστιανές που είναι σε διαφωνία. Ζητά από έναν «γνήσιον σύζυγον», έναν ανώνυμο πιστό σύντροφό του, να μεσολαβήσει ώστε να ομονοήσουν:

³¹⁰ Ρητορική ανάλυση της επιστολής *Προς Φιλιπησίους* με μοτίβα ευχαριστήριων επιστολών ελληνιστικής περιόδου υιοθετεί και προτείνει η Whelan (1989), 152-160. Ιδιαίτερη έμφαση δίνει (σελ. 156-157) στη σκόπιμη χρήση του ρήματος *φρονεῖν* (11 φορές στην επιστολή): σημαντική απειλή στην Εκκλησία των Φιλίππων είναι η έλλειψη ομοφροσύνης (*Προς Φιλίππ.* 4:2-3). Αποκορύφωμα της κλίμακας αυτής της έννοιας είναι η έκκληση σε δύο προεξάρχουσες προσωπικότητες της κοινότητας, την Ευοδία και τη Συντύχη, να συμφιλιωθούν.

ναὶ ἐρωτῶ καὶ σέ, γνήσιε σύζυγε, συλλαμβάνου αὐταῖς, αἵτινες ἐν τῷ εὐαγγελίῳ συνήθλησάν μοι μετὰ καὶ Κλήμεντος καὶ τῶν λοιπῶν συνεργῶν μου, ὧν τὰ ὀνόματα ἐν βίβλῳ ζωῆς. (Φιλιπ. 4:3, SBL 2010) «TGV: Ναι, παρακαλῶ κι εσένα, πιστέ μου σύντροφε, να τους συμπαρασταθεῖς· αυτές αγωνίστηκαν μαζί μου για τη διάδοση του ευαγγελίου, ὅπως και ο Κλήμης και οι ἄλλοι συνεργάτες μου, που τα ονόματά τους εἶναι γραμμένα στο βιβλίο της ζωῆς.»

Η Ευοδία και η Συντύχη ανήκαν σε δραστήρια ομάδα ιεραποστόλων, ήταν «συναθλήτριες» του Παύλου, ὅπως δηλώνει επαινετικά ο ίδιος. Η αιτία διαφωνίας τους δεν φαίνεται να εἶναι πολύ σοβαρή, ὥστε να χρειάζεται την παρέμβαση του ίδιου του Αποστόλου. Η ἐκκλησίᾱ του να λύσουν τις διαφορές τους δείχνει ὅτι οι δύο Χριστιανές κατείχαν σημαίνουσα θέση στην Εκκλησία των Φιλιππῶν. Επίσης εἶναι τα μόνα μέλη της, που ονομάζονται ἀπὸ τον Ἀπόστ. Παύλο. Ἀς προσθέσουμε και το σχόλιο που κάνει ο Ιωάννης Χρυσόστομος σε αυτό το εδάφιο: Δοκοῦσι δέ μοι αὐταὶ αἱ γυναῖκες τὸ κεφάλαιον εἶναι τῆς Ἐκκλησίας τῆς ἐκεῖ (Προς Φιλ. Ομιλία ΙΓ').

Φοίβη (Ρωμ. 16:1-2)

Συνίστημι δὲ ὑμῖν Φοίβην τὴν ἀδελφὴν ἡμῶν, οὗσαν καὶ διάκονον τῆς ἐκκλησίας τῆς ἐν Κεγχρεαῖς, / ἵνα αὐτὴν προσδέξησθε ἐν Κυρίῳ ἀξίως τῶν ἁγίων, καὶ παραστῆτε αὐτῇ ἐν ᾧ ἂν ὑμῶν χρῆζῃ πράγματι, καὶ γὰρ αὐτὴ προστάτις πολλῶν ἐγενήθη καὶ ἐμοῦ αὐτοῦ (SBL 2010, «TGV: Σας συστήνω την αδερφή μας τη Φοίβη, που εἶναι διάκονος της εκκλησίας στις Κεγχρεές. / Σας παρακαλῶ να τη δεχτεῖτε στο ὄνομα του Κυρίου, ὅπως αρμόζει σε χριστιανούς, και να της παρασταθεῖτε σ' ὅ,τι σας ἔχει ἀνάγκη. Γιατί κι αυτή ἔχει βοηθήσει πολλούς, κι ἐμένα τον ίδιο.»

Δεν εἶναι σαφές ἐάν η ἐπιστολή *Προς Ρωμ.* 16 ἀπευθύνεται στην Εκκλησία της Εφέσου ἢ της Ρώμης. Αυτό το εδάφιο θεωρεῖται ὅτι εἶναι συστατική ἐπιστολή, που ενσωματώθηκε στο τέλος της ἐπιστολῆς προς Ρωμαίους. Η Φοίβη αναφέρεται ὡς η διάκονος της Εκκλησίας στις Κεγχρεές. Χαρακτηρίζεται «αδελφή», καθὼς και

«προστάτις» με την έννοια της ευεργέτιδος³¹¹. Η προστασία της Φοίβης δεν ήταν μια απλή βοήθεια, αλλά περιελάμβανε και σημαντική οικονομική αρωγή και κάθε άλλου είδους επιρροή χάρη σε ένα ισχυρό δίκτυο οικογενειακών και φιλικών σχέσεων. Ο Απόστ. Παύλος αναγνωρίζει την προσφορά της στον ίδιο και σε πολλούς άλλους.

Όπως παρατηρεί η Cotter (1994) η Απφία και η Φοίβη χαρακτηρίζονται «αδελφές», όπως ο Τιμόθεος αποκαλείται «αδελφός». Με όρους ισοτιμίας τόσο άνδρες όσο και γυναίκες χαρακτηρίζονται ως «διάκονοι» (λειτουργοί της Εκκλησίας)³¹² και «προστάτες». Επίσης ο Απόστ. Παύλος δεν αναφέρει σχέση συγγένειας των γυναικών που πρωτοστατούν στις πρώτες χριστιανικές κοινότητες, δηλ. απουσιάζει μνεία σχέσης τους με άνδρα, είτε είναι πατέρας, αδελφός, είτε σύζυγος ή υιός. Σε μια ανδροκεντρική εποχή και περιοχή, όπως είναι οι κοινωνίες της Μεσογείου του 1^{ου} μ.Χ., φαίνεται ότι ο Απόστ. Παύλος ενθάρρυνε και επαίνεσε Χριστιανές γυναίκες να είναι πρωτεργάτριες στις Εκκλησίες που ιδρύονταν.

Ιουνία (Ρωμ. 16:7)³¹³

ἀσπάσασθε Ἀνδρόνικον καὶ Ἰουνίαν τοὺς συγγενεῖς μου καὶ συναιχμαλώτους μου, οἵτινές εἰσιν ἐπίσημοι ἐν τοῖς ἀποστόλοις, οἳ καὶ πρὸ ἐμοῦ γέγοναν, SBL 2010, «TGV: Να μου χαιρετήσετε ακόμη τους ομοεθνεῖς μου και συντρόφους μου στη φυλακή, τον Ανδρόνικο και την Ιουνία. Ο κύκλος των αποστόλων τούς έχει σε μεγάλη εκτίμηση, κι έχουν γίνει χριστιανοί πριν από μένα»)

³¹¹ Για τον όρο «προστάτις» με τη σημασία “protrectress”, “patroness” στην περίπτωση της Φοίβης και το συγγενές λατινικό ισοδύναμο *patrona*, βλ. Whelan (1989), 18-32. Η δαψιλής χορηγία της Φοίβης στην Εκκλησία δηλώνεται με τον όρο «προστάτις», που της προσδίδει προεξάρχοντα ρόλο.

³¹² Οι γυναίκες διάκονοι είναι ισότιμες των ανδρών διακόνων και οφείλουν να έχουν τις ίδιες αρετές: βλ. την *Επιστολή προς Α Τιμόθεον* 3:11 *γυναίκας ὡσαύτως σεμνάς, μὴ διαβόλους, νηφαλίους, πιστάς ἐν πᾶσιν* (SBL 2010). TGV: «Το ίδιο κι οι γυναίκες πρέπει να είναι σεμνές, να μην κακολογούν, να είναι προσεκτικές, άξιες εμπιστοσύνης σε όλα.» Βλ. Gryson (1976), 134, Wijngaards (2006). Για το εκκλησιαστικό αξίωμα-λειτουργήμα της διακόνου μετά τον 1^ο αι. μ.Χ., βλ. ενδεικτικά Πέππα (2007), 534-537.

³¹³ Η Ιουνία δεν αναφέρεται, όπως σημειώθηκε προηγουμένως, στη μελέτη της Cotter (1994), αλλά ούτε και στη διατριβή της Whelan (1989).

Η Ιουνία αναφέρεται ότι μαζί με τον Ανδρόνικο είναι εκχριστιανισμένοι Ιουδαίοι και μάλιστα πριν από τον Παύλο, οι οποίοι χαίρουν μεγάλης εκτίμησης από τον κύκλο των Αποστόλων. Δεν γνωρίζουμε εάν υπάρχει συγγενική σχέση μεταξύ τους (εάν π.χ. είναι σύζυγοι, όπως τους θεωρεί η Ορθόδοξη Εκκλησία ή αδέρφια). Όπως επισημαίνει η Πέππα (2007), 534, «ο χαρακτηρισμός μιας γυναίκας, της Ιουνίας, ως διακεκριμένης αποστόλου δεν φαίνεται να ξενίζει ή να προκαλεί αντίδραση στην πρώιμη χριστιανική και την πατερική γραμματεία». Είναι το μοναδικό χωρίο της Καινής Διαθήκης, όπου μια γυναίκα χαρακτηρίζεται ως απόστολος (σελ. 530). Ο Απόστ. Παύλος αποδίδει τόσο στην Ιουνία όσο και στον Ανδρόνικο μέγιστους επαίνους, σύμφωνα και με την ερμηνεία του Ιωάννη Χρυσόστομου³¹⁴. Όπως η Πρίσκα, η Φοίβη, η Ευοδία και η Συντύχη, η Ιουνία έλαβε ενεργό δράση στη διάδοση του Ευαγγελίου και την κατήχηση και μάλιστα συγκαταλέγεται στους εβδομήντα αποστόλους που έχρισε ο ίδιος ο Χριστός, εκτός από τους δώδεκα Αποστόλους-μαθητές του³¹⁵. Η μνήμη των αποστόλων και κηρύκων του Χριστού, Ανδρονίκου και Ιουνίας («δυάς φωτοειδής») τιμάται στις 17 Μαΐου.

B. Γεωγραφικά, κοινωνικά και νομικά δεδομένα του ρωμαϊκού κόσμου του 1^{ου} αι. μ.Χ.

Οι πόλεις όπου δρουν και επιδρούν οι επτά γυναίκες στις χριστιανικές κοινότητες είναι οι εξής: Κολοσσές, Κόρινθος, Κεγχρεές, Φίλιπποι, Έφεσος και Ρώμη. Εκτός από τη Ρώμη, οι υπόλοιπες πόλεις που βρίσκονται στην Ανατολική Μεσόγειο

³¹⁴ Τον 4^ο αι. σε διαφορετικό έντονα ανδροκεντρικό ιδεολογικό πλαίσιο ο Ιωάννης Χρυσόστομος υπογραμμίζει τη διαφορά φύλου στην περίπτωση της Ιουνίας «που αξιώθηκε» τόσο εγκωμιαστικές προσφωνήσεις από τον Απόστ. Παύλο. Βλ. Ιω. Χρυσόστ. Προς Ρωμ. Ομιλία ΛΑ': *Ἀσπάσασθε Ἀνδρόνικον καὶ Ἰουνίαν τοὺς συγγενεῖς μου. Δοκεῖ μὲν καὶ τοῦτο ἐγκώμιον εἶναι· τὸ δὲ ἐφεξῆς πολλῶ μεῖζον. Ποῖον δὲ τοῦτο; Καὶ συναιχμαλώτους μου. Τοῦτο γὰρ ὁ μέγιστος στέφανος, ἡ μεγάλη ἀνακήρυξις. [...] ἐπίσημοι δὲ ἦσαν ἀπὸ τῶν ἔργων, ἀπὸ τῶν κατορθωμάτων. Βαβαί, πόση τῆς γυναικὸς ταύτης ἡ φιλοσοφία, ὡς καὶ τῆς τῶν ἀποστόλων ἀξιωθῆναι προσηγορίας. Καὶ οὐδὲ ἐνταῦθα ἴσταται, ἀλλ' ἕτερον πάλιν ἐγκώμιον προστίθησι, λέγων· Οἱ καὶ πρὸ ἐμοῦ γεγονάσιν ἐν Χριστῶ. Καὶ γὰρ καὶ τοῦτο ἔπαινος μέγιστος, τὸ προπηδήσαι καὶ πρὸ τῶν ἄλλων ἐλθεῖν.*

³¹⁵ Η Πέππα (2007) 531 αναφέρεται και στην ισαπόστολο και πρωτομάρτυρα Θέκλα, την οποία μαρτυρεί ένα απόκρυφο έργο, οι *Πράξεις Παύλου (και Θέκλης)*.

(ηπειρωτική Ελλάδα και Μ. Ασία) έχουν σε αρκετό βαθμό εκρωμαϊσθεί την εποχή του Αποστ. Παύλου. Για τις πόλεις αυτές επισημαίνει η Cotter (1994) τα εξής δεδομένα:

Οι Κολοσσές στη Φρυγία της Μ. Ασίας (περ. 160 χιλ. ανατολικά της Εφέσου) είναι η πόλη όπου κατοικεί και δρα η Απφία (Φιλήμ. 1-2) μαζί με τρία άλλα σημαντικά μέλη της Εκκλησίας, τον Άρχιππο (Κολ. 4:17), τον Φιλήμονα (Φιλήμ. 1) και τον Ονήσιμο (Κολ. 4:9, Φιλήμ. 10). Οι ειδικοί ερίζουν για τη γνησιότητα και τη χρονολόγηση της Επιστολής προς Κολοσσαείς. Έως τον 19^ο αι. θεωρείτο ως παύλεια επιστολή. Δεν είναι σίγουρο ότι η πόλη αυτή είχε εκρωμαϊστεί, διότι ήταν ήσσονος σημασίας σε σχέση με τη γειτονική της Λαοδίκεια και είχε καταστραφεί από σεισμό την εποχή του Νέρωνα.

Η Κόρινθος είναι η πόλη της Χλόης, ενώ το επίνειό της οι Κεγχρεές είναι η πόλη της Φοίβης. Η Ευοδία και η Συντύχη ζουν στους Φίλιππους. Η Πρίσκα και ο σύζυγός της είναι στην Έφεσο. Υπάρχει η άποψη ότι η Πρίσκα και ο Ακύλας επέστρεψαν στη Ρώμη μετά τον θάνατο του Κλαυδίου και επομένως, η επιστολή προς Ρωμαίους 16 τούς απευθύνεται, όταν ήταν στη Ρώμη και όχι στην Έφεσο.

Από αυτές τις πόλεις, η Κόρινθος επανιδρύθηκε από τον Ιούλιο Καίσαρα το 44 π.Χ. και οι Φίλιπποι από τον Μάρκο Αντώνιο και με τη νίκη του Αυγούστου μετονομάστηκε σε *Colonia Iulia Augusta Philippensium*. Έκοβαν νομίσματα και στην ελληνική και λατινική, ενώ κατοικούνταν από αρκετούς Ρωμαίους απόστρατους ('βετεράνους'). Η Έφεσος κατακτήθηκε από τους Ρωμαίους το 133 π.Χ. και είχε γίνει η έδρα του *proconsul* (του Ρωμαίου επάρχου). Μετά από αυτή τη σύντομη επισκόπηση του βαθμού εκρωμαϊσμού των πόλεων, όπου έδρασαν οι επτά αυτές Χριστιανές γυναίκες, θα δοθούν στοιχεία για την κοινωνική και νομική θέση της Ρωμαίας γυναίκας, ελεύθερης ή απελεύθερης, κατά την πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο, ώστε να υπάρχουν συγκεκριμένα κριτήρια σύγκρισης με το status των επτά γυναικών που πρωτοστατούν στις πρώτες Εκκλησίες, σύμφωνα με τις Επιστολές του Αποστ. Παύλου.

Η θέση της Ρωμαίας γυναίκας

Σε σχέση με τη θέση της γυναίκας στην αρχαία Ελλάδα, η Ρωμαία γυναίκα είχε περισσότερα δικαιώματα και προνόμια. Μεγάλη διαφορά ήταν το γεγονός ότι όταν παντρευόταν αποκτούσε την ιδιότητα της *matrona* και της *mater familias*. Ο σημαντικός ρόλος της δηλωνόταν με τον όρο *custos*, «φρουρός, φύλακας» του οίκου. Στη ρωμαϊκή οικία, δεν υπάρχουν ανδρώνες, όπου αποκλείονται οι γυναίκες, ούτε γυναικωνίτες³¹⁶. Σε αμιγές ελληνικό πολιτισμικό πλαίσιο ήταν ανάρμοστο οι γυναίκες να συμποσιάζονται μαζί με τους άνδρες, ενώ αυτό δεν ίσχυε στα ρωμαϊκά συμπόσια. Στον ρωμαϊκό γάμο, όπως αναφέρει και η Cotter (1994, σελ. 360), δίνεται έμφαση στην έννοια της *concordia* (ομόνοιας, 'συγ-καρδίας'), της αρμονικής συμβίωσης, της *mutua caritas* μεταξύ των δύο συζύγων (όπως δηλώνεται και στα επιτύμβια επιγράμματα ή στα εγκώμια, βλ. και Κικ. *Att.* 1.18.1, *ad fam.* 14,1-4, Οβ. *Tristia* 3.3, Τάκ. *Annales* 3.34 και *Agricola* 6.1, Δίων Κάσσιος 56.8.2). Ήταν αποδεκτό το αίσθημα αμοιβαίας αγάπης μεταξύ των συζύγων, ακόμα και ένα είδος ρομαντικού έρωτα μεταξύ τους³¹⁷. Ο νομικός Modestinus, τον 3^ο αι.μ.Χ. ορίζει τον γάμο με βάση τη συντροφικότητα, ως εξής:

Nuptiae sunt coniunctio maris et feminae et consortium omnis vitae, divini et humani iuris communicatio (Dig. 23.2.1) («Γάμος είναι η ένωση ανδρός και γυναικός, και συνύπαρξη ('κοινωνία') καθ'όλον τον βίο, κοινή συμμετοχή στον θείο και ανθρώπινο νόμο»).

Η Ρωμαία ματρώνα είχε κύρος ενώπιον του άνδρα της και των υπολοίπων μελών του οίκου της, είχε δικαίωμα έκφρασης της γνώμης της και των αντιρρήσεών της. Ο γάμος *sine manu* ήταν συχνός και έδινε το δικαίωμα στις πλούσιες Ρωμαίες να παραμένουν νόμιμο μέλος της πατρικής οικογένειάς τους, διατηρώντας έτσι την περιουσία τους, το δικαίωμα γαιοκτημοσύνης και σύνταξης διαθήκης³¹⁸. Με νόμο του Αυγούστου, το λεγόμενο *ius (trium) liberorum*, η ελεύθερη Ρωμαία γυναίκα που είχε τρία τέκνα ή η απελεύθερη Ρωμαία που είχε τέσσερα αποκτούσε πλήρη οικονομική αυτονομία και χειραφέτηση (Gaius *Inst.* 1.145)³¹⁹.

³¹⁶ Βιτρ. *De Arch.* 2.2-4.

³¹⁷ Dixon (1991).

³¹⁸ Για το ρωμαϊκό γάμο, βασική η μελέτη Treggiari (1991).

³¹⁹ Σχετικά με τους νόμους του Αυγούστου και τη χειραφέτηση των Ρωμαίων γυναικών, βλ. Morrell (2020). Για τη θέση της γυναίκας στην αρχαία Ρώμη, βλ. ενδεικτικά Perry (2014), Saller (2007).

Στις *Πράξεις των Αποστόλων* έχουμε την εξής μαρτυρία για τη Λυδία, μια χειραφετημένη, εκρωμαϊσμένη γυναίκα (*Πράξεις* 16:14-15):

και τις γυνή ὀνόματι **Λυδία**, πορφυρόπωλις πόλεως Θυατείρων σεβομένη τὸν Θεόν, ἤκουεν, ἧς ὁ κύριος διήνοιξεν τὴν καρδίαν προσέχειν τοῖς λαλουμένοις **ὑπὸ τοῦ Παύλου**. Ὡς δὲ ἐβαπτίσθη καὶ **ὁ οἶκος αὐτῆς**, παρεκάλεσεν λέγουσα· ‘Εἰ κεκρίκατέ με πιστὴν τῷ Κυρίῳ εἶναι, εἰσελθόντες **εἰς τὸν οἶκόν μου** μένετε’. Καὶ παρεβιάσατο ἡμᾶς SBL 2010, «TGV: Μια γυναίκα από τα Θυάτειρα που ονομαζόταν Λυδία, ἔμπορος πορφυρῶν υφασμάτων (*πορφυρόπωλις*), προσήλυτη, ἀκούγε, και ο Κύριος ἀνοίξε την καρδιά της ὡστε να δίνει προσοχή σ’αυτά που ἔλεγε ο Παῦλος. Αφού βαφτίστηκε αὐτή και ὅλη η οικογένειά της, μας παρακαλοῦσε: «Αν με κρίνετε πιστή στον Κύριο, ελάτε να μείνετε στο σπίτι μου» και μας το ζητούσε με πολλή επιμονή.»

Δεν θεωρήθηκε ἀνάρμοστο ἢ παράξενο μια γυναίκα με οικονομική ανεξαρτησία και κυρία του οἴκου της να πάρει την πρωτοβουλία και να προσκαλέσει τον Παῦλο και τους συν αυτώ στην οἰκία της, χωρίς την ἄδεια κάποιου ἀνδρα (συζύγου, ἀδελφού ἢ υιοῦ).

Η Cotter (1994, σελ. 364 κ.ε.) επισημαίνει επίσης ὅτι αρκετές εὐπορες Ρωμαίες, θέλοντας να ασκήσουν εξουσία και να αυξήσουν την κοινωνική επιρροή τους, γίνονται χορηγοὶ λατρευτικῶν οργανώσεων ἢ επαγγελματικῶν σωματείων (*collegia*) στην Ἰταλική χερσόνησο, και αναγράφονται στις επιγραφές με τους ὀρους *patrona* ἢ *mater*, μόνο με τη δική τους ταυτότητα, δίχως αναφορά σε τυχόν σχέση τους με ἀνδρικό πρόσωπο³²⁰. Η συγγραφέας του ἀρθρου αναφέρει εὐστοχα και τη *Laudatio Turiae*, μία επιγραφή της αὐγούστειας περιόδου (*ILS* 8393), η

³²⁰ Για την πατρωνεία στα ρωμαϊκά σωματεία της αυτοκρατορικής περιόδου με βάση 147 επιγραφές της Ἰταλικῆς χερσονήσου, βλ. Clemente (1972). Η ἀντιστοιχία ρωμαϊκῶν (θρησκευτικῶν) οργανώσεων και επαγγελματικῶν σωματείων (*collegia*) με τις παύλειες χριστιανικές κοινότητες ερευνάται ἀπὸ την Whelan (1989), 90-109. Ἀνάλογες ἐπισημάνσεις για τις Ρωμαίες ‘πάτρωνες’ και τη σύνδεση με τον ευεργετισμὸ την ἐποχή της Καινῆς Διαθήκης κάνει η Ἀργυριάδου (2021), 111 κ.ε., για να καταλήξει σελ. 114): «η [ρωμαϊκή] σχέση πᾶτρωνα–πελάτη ἀποτελοῦσε ἕνα κοινωνικό δίκτυο που ἐνίσχυε τη θέση του προστάτη και καθιστοῦσε τον οἶκο ἄλλοι ἀλληλεξάρτησης ἀνθρώπων με διαφορετική κοινωνική προέλευση. Ἄν ο πᾶτρωνας ἀσπάζονταν μία νέα θρησκεία, ὡπως ο χριστιανισμός, αὐτὸ ἐπηρέαζε προφανῶς και τους προστατευόμενους του, που ἐξαρτιόταν ἀπὸ αὐτόν. Ἔτσι, ο ρωμαϊκὸς οἶκος και η δομὴ του ἐπαιξαν σημαντικὸτατο ρόλο για την κοινωνική συγκρότηση και οργάνωση της ἀρχέγονης Ἐκκλησίας.»

οποία παραδίδει το επιμνημόσυνο εγκώμιο ενός άνδρα προς τιμήν της νεκρής συζύγου του Τυρίας, όπου εξάιρονται οι αρετές της, η δυναμικότητά της στη διεκδίκηση της κληρονομιάς του πατέρα της από τους άρρενες συγγενείς της, η γενναιοδωρία της (*liberalitas*), η τόλμη και η αυταπάρνησή της κατά τη διεκδίκηση της επιστροφής του εξόριστου άνδρα της, κατά τις προγραφές του 43 π.Χ.³²¹:

στήλη II (6a) Vitam tutata apsentis, quod ut conarere / **uirtus túa** te hortabatur, (7a) pietas tua me/ múnibat clementiá eorum contra quos ea parabas;/ (8a) semper tamen uóχ tua est firmitate animí / émissa. («Έχοντας διαφυλάξει τη ζωή μου όσο απουσίαζα, κάτι που η αρετή (το κουράγιο) σου σε παρακινούσε να επιχειρήσεις, ο συζυγικός σεβασμός σου με οχύρωνε ώστε να γίνονται επιεικείς εκείνοι, ενάντια στους οποίους ετοίμαζες τον λόγο υπεράσπισής μου· πάντα η φωνή σου έβγαινε με σταθερότητα ψυχής (ό,τι έλεγες, το έλεγες με κουράγιο.))

Φυσικά οι Ρωμαίες αποκλείονταν από τις νομοθετικές και δικαστικές αρμοδιότητες και τις αντίστοιχες συνελεύσεις και δεν έπαιρναν συχνά τον λόγο στο δημόσιο βήμα, όπως συνέβαινε και στις υπόλοιπες κοινωνίες κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους³²².

Γ. Συμβατική ή καινοτόμος η σημαίνουσα θέση γυναικών στις πρώτες Εκκλησίες;

Με βάση τις κοινωνικές συμβάσεις και τη νομική ισχύ στις εκρωμαϊσμένες περιοχές του 1^{ου} αι. μ.Χ., όπου έδρασαν οι γυναίκες στις πρώτες χριστιανικές κοινότητες και μνημονεύονται με βαρύνουσα σημασία στις επιστολές του Αποστ. Παύλου, φαίνεται ότι η ξεχωριστή θέση τους δεν είναι ρηξικέλευθη ή παράδοξη, αλλά συμβατή με το ρωμαϊκό πλαίσιο. Η προεξάρχουσα και αξιοσέβαστη θέση

³²¹ Βλ. κείμενο με ελληνική μετάφραση και σύντομη εισαγωγή, Μαντζίλας (2019), 425-436, γερμανική μετάφραση και σχόλια, Flach (1991). Ενδεικτικά, βλ. για έμφυλη προσέγγιση από την Pere (2015).

³²² Για τη θέση της Ρωμαίας γυναίκας βλ. ενδεικτικά και Romeroy (2008), κεφ. 8, «Η Ρωμαία δέσποινα της ύστερης δημοκρατίας και των αρχών της αυτοκρατορίας». Βλ. επίσης Ascough (2020) για μια πλήρη διερεύνηση του κοινωνικού πλαισίου και των οικονομικών συνθηκών την εποχή των πρώτων παύλειων εκκλησιών.

που είχε η Χλόη με τα βαπτισμένα μέλη του οίκου της στην Εκκλησία της Κορίνθου, συνάδει με τα ήθη της πόλης που είχαν έντονη ρωμαϊκή επιρροή. Η ισότιμη σχέση της Πρίσκας στην Έφεσο με τον σύζυγό της Ακύλα παραπέμπει στον ιδεώδη καλό ρωμαϊκό γάμο. Η σύναξη πιστών στην οικία της δείχνει ότι η οικοδέσποινα Πρίσκα έχει τον ρόλο μιας *matrona*. Αυτό δεν σημαίνει ότι και προΐστατο της χριστιανικής κοινότητας, αλλά ότι κατείχε σίγουρα εξέχουσα θέση εντός της. Η Πέππα (2007) 529 επισημαίνει, επαναλαμβάνοντας την εξήγηση του Ιωάννη Χρυσοστόμου (που προαναφέραμε) ότι «η Πρίσκα (ή Πρίσκιλλα) αναφέρεται πάντα ονομαστικά δίπλα στο σύζυγό της Ακύλα, συνήθως δε πριν από αυτόν (Πράξεις 18:18, 18:26, Ρωμ. 16:3, Β Τιμ. 4:19), γεγονός που υποδηλώνει τον σπουδαιότερο ρόλο της». Στις Πράξεις 18:26, η Πρίσκα καθοδηγεί και διδάσκει τον Απολλώ μαζί με τον σύζυγό της (οὗτός τε ἤρξατο παρρησιάζεσθαι ἐν τῇ συναγωγῇ. ἀκούσαντες δὲ αὐτοῦ Πρίσκιλλα καὶ Ἀκύλας προσελάβοντο αὐτὸν καὶ ἀκριβέστερον αὐτῷ ἐξέθεντο τὴν ὁδὸν [τοῦ θεοῦ]).

Ας επανέλθουμε στο άρθρο της Cotter (1994), η οποία υπογραμμίζει ότι το ιεραποστολικό έργο της Ευοδίας και της Συντύχης μαζί με άνδρες κήρυκες του Ευαγγελίου (τον ίδιο τον Απόστ. Παύλο, τον Κλήμεντα και άλλους) φανερώνουν την κινητικότητα και τον ευρύ κύκλο γνωριμιών, που μπορούσαν να έχουν γυναίκες, σε μια πόλη, όπως οι Φίλιπποι με στοιχεία ρωμαϊκής κουλτούρας. Ας προσθέσουμε ότι η Whelan (1989), 161, υποστηρίζει ότι η χριστιανική κοινότητα των Φιλίππων, όπως και άλλες στον ρωμαϊκό μεσογειακό κόσμο του 1^{ου} αι. μ.Χ., είχε κοινά οργανωτικά στοιχεία με τα μη επαγγελματικά ρωμαϊκά σωματεία (*collegia*), όπου δεν είχε σημασία εάν οι πρωτεργάτες τους ήταν αριστοκρατικής ή ταπεινής καταγωγής, άνδρες ή γυναίκες, και επομένως, οι «συναθλήτριες» Ευοδία και η Συντύχη διαδραμάτιζαν ανάλογο καθοδηγητικό ρόλο. Ας προσθέσουμε και τη σπουδαία δράση της Ιουνίας και του Ανδρόνικου, διακεκριμένων αποστόλων, που προηγήθηκαν του Αποστ. Παύλου. Όπως επισημαίνει η Cotter (1994), η άσκηση των καθηκόντων της Φοίβης στην Εκκλησία των Κεγχρεών δεν γινόταν σε δημόσιο χώρο, αφού ο τόπος σύναξης των πιστών ήταν ιδιωτικές οικίες και έτσι θεωρείτο ευκολότερα αποδεκτή. Η φιλανθρωπική δράση της προστάτιδος Φοίβης,

διακόνου στις Κεγχρεές, δηλώνει την οικονομική ανεξαρτησία της, όπως είχαν πολλές γυναίκες των αυτοκρατορικών χρόνων.

Ας υπενθυμίσουμε ότι η οικονομική ευμάρεια και η επιρροή που ασκεί η Φοίβη έχει παραλληλιστεί με το ανάλογο κύρος και δυναμική πολιτική και εμπορική δραστηριότητα που έχει η πλούσια ισχυρή Ρωμαία Ιουνία Θεοδώρα, κάτοικος Κορίνθου, την ίδια εποχή (40-57 μ.Χ.), όπως μαρτυρεί λεπτομερώς στήλη με πέντε επιγραφές, συνολικά 85 σειρών (*SEG XVIII.143*)³²³. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι δεν αναφέρεται κάποιος άνδρας συγγενής της (σύζυγος, αδελφός, υιός), παρά μόνο το όνομα του πατέρα της (Λεύκιος). Ας προσθέσουμε ως φόρο τιμής στον Νομό της Χίου, όπου εκφωνήθηκε αυτή η εργασία, ότι αντίστοιχα με την Ιουνία Θεοδώρα έδρασε στο νησί η Κλαυδία Μητροδώρα, *ιερεία δι[ι]ὰ βίου τῆς Σεβαστ]ῆς θεᾶς Ἀφροδίτης Λιβίας* (Graf 1985, I. Chios, 79). Υπήρξε μεγάλη ευεργέτις της Χίου, την εποχή του Κλαυδίου και του Νέρωνα³²⁴.

Οι περιπτώσεις Χριστιανών γυναικών με σπουδαία δράση δεν παρεκκλίνουν από ρωμαϊκές συνήθειες, αλλά κατά την Cotter (1994), εξαίρεση αποτελεί η περίπτωση της Απφίας στην αμφισβητούμενη επιστολή προς Κολοσσαείς, διότι οι πληροφορίες είναι ασαφείς και οι Κολοσσές ήταν πόλη με πιο έντονες ελληνιστικές επιρροές. Εάν η Απφία είχε μαζί με τον Φιλήμονα και τον Ἀρχιππο πρωταγωνιστικό ρόλο στη χριστιανική κοινότητα, θα επρόκειτο για ένα αντισυμβατικό παράδειγμα. Γι'αυτό αρκετοί ερευνητές, που είναι εξοικειωμένοι περισσότερο με την ελληνική ιστορία, υποθέτουν με ευκολία ότι η Απφία ήταν σύζυγος ή συγγενής με αυτούς τους άνδρες.

Ας προσθέσουμε ότι υπάρχει και άλλη γενική μαρτυρία για ισχυρές γυναίκες με κοινωνική επιρροή που ασπάζονται τον Χριστιανισμό στις *Πράξεις των Αποστόλων* 17:4, αφού κατά τη δράση του Αποστ. Παύλου στη Θεσσαλονίκη,

«ΤΓV: Μερικοί απ' αυτούς [ενν. τους Ιουδαίους] πείστηκαν και έγιναν μαθητές του Παύλου και του Σίλα. Από τους Έλληνες που ήταν προσήλυτοι πίστεψε πλήθος

³²³ Βλ. Whelan (1989) 99-101, Kearsley (1999), Klauck (2000), Friesen (2014) 220.

³²⁴ Για τις επιγραφές και τη γενεαλογία της Κλαυδίας Μητροδώρας, βλ. Σαδικάκης (1989), 267 (αρ. 96), Kearsley (1999), Herrmann (2000).

πολύ· επίσης πίστεψαν όχι και λίγες από τις γυναίκες που είχαν επιρροή στην κοινωνία (SBL 2010 γυναικῶν τε τῶν πρώτων οὐκ ὀλίγαι).»

Η Εκκλησία, ως επίσημη κοινότητα πιστών Χριστιανών, ενέχει κατά τον Απόστ. Παύλο την έννοια της ισοτιμίας ανδρών και γυναικών, που αποκαλούνται αδελφοί και αδελφές στον οίκο του Θεού (Ρωμ. 8:14, 19, 29 και 9:26, Β Κορ. 6:18, Γαλ. 3:26, 4:6, 7, 31). Επειδή όμως ο όρος «εκκλησία» παραπέμπει και σε συνέλευση πολιτών, η προεξάρχουσα ή ισότιμη με άνδρες θέση, την οποία αποδίδει σε γυναίκες εντός της χριστιανικής κοινότητας στις επιστολές του ο Απόστ. Παύλος, δύναται να θεωρηθεί ως καινοτόμος για τα μέτρα της εποχής. Εξάλλου, όπως εύστοχα παρατηρεί στο τέλος του άρθρου της η Cotter (1994), ας έχουμε υπόψη ότι ελληνορωμαϊκή πολιτισμική ομοιογένεια σε όλη την έκταση της Μεσογείου δεν υπήρχε και ότι ο όρος «εκκλησία» τον 1^ο αι. μ.Χ. δεν είχε την αυστηρή χριστιανική έννοια που απέκτησε από τον 3^ο αι. κ.ε. με κυρίαρχη την ανδρική ιεραρχία.

Όπως επισημαίνει ο Kraemer (2012), 537, ο εκχριστιανισμός των γυναικών απελευθερώνει αρκετές γυναίκες από τους περιορισμούς του φύλου τους, που υπήρχαν εκείνη την εποχή στην ιουδαϊκή ή τη ρωμαϊκή κοινωνία: λόγου χάριν, οι Χριστιανές γυναίκες είχαν τη δυνατότητα να ταξιδεύουν, να παραμένουν άγαμες και άτεκνες, να μην είναι κάτω από τη δικαιοδοσία ενός πατέρα ή ενός συζύγου, να παντρεύονται μετά την ηλικία των 18 ετών³²⁵. Επίσης η ισοτιμία με την οποία ο Απόστ. Παύλος αντιμετωπίζει τα δύο φύλα φαίνεται και όταν προτρέπει τη Χριστιανή σύζυγο να μη χωρίσει τον άνδρα της, εάν δεν είναι Χριστιανός, αφού αυτός «αγιάζει», κοινωνεί με τον Χριστό, χάρη σε αυτή:

Α Κορ. 7:13-14 και γυνή εἴ τις ἔχει ἄνδρα ἄπιστον, καὶ οὗτος συνευδοκεῖ οἰκεῖν μετ'αὐτῆς, μὴ ἀφιέτω τὸν ἄνδρα. / ἡγίασται γὰρ ὁ ἀνήρ ὁ ἄπιστος ἐν τῇ γυναικί, καὶ ἡγίασται ἡ γυνή ἢ ἄπιστος ἐν τῷ ἀδελφῷ, SBL 2010 (TGV: «Κι αν μια γυναίκα έχει σύζυγο μη χριστιανό, που συγκατατίθεται να μένει μαζί της, να μην τον χωρίσει. Γιατί ο μη χριστιανός άντρας, χάρη στην ένωση με τη γυναίκα του, μπήκε στο

³²⁵ Κατά τον Stark (1995), 237, οι δημογραφικές μελέτες δείχνουν ότι ο μέσος όρος ηλικίας γάμου για μια Ρωμαία ήταν τα 12 ή 13 έτη, ότι το τριπλάσιο ποσοστό στις ειδωλοάτριδες σε σύγκριση με αυτό των Χριστιανών θήλεων παντρεύονταν πριν από τα 13 έτη και ότι το 48% των Χριστιανών θήλεων δεν παντρεύονταν πριν από τα 18 έτη, σε σύγκριση με το 37% των ειδωλοατρών.

χώρο του Θεού· και η μη χριστιανή γυναίκα μπήκε στο χώρο του Θεού χάρη στην ένωση με το χριστιανό»).

Συμπερασματικά, είναι ενδιαφέρον να προσδιορισθούν και να επανεκτιμηθούν με περαιτέρω εμβάθυνση η προεξάρχουσα θέση και η ενεργός συμμετοχή και επιρροή που έχουν Χριστιανές στις πρώτες παύλειες Εκκλησίες, οι οποίες πραγμάτωσαν την ενιαία αγαπητική ζωή ελεύθερων εν Χριστώ αγαπωμένων ανθρώπων, σύμφωνα με το γνωστό εδάφιο από την *Επιστολή προς Γαλάτας*, 3:28, όπου ο Απόστ. Παύλος, ο Ευαγγελιστής των Εθνών, διακηρύσσει την κατάργηση των διαφορών (και δεσμών) καταγωγής, κοινωνικής θέσης και φύλου, μέσα στην κοινή εν Χριστώ ζωή, η οποία αποτελεί μια βασική αρχή της Χριστιανικής ανθρωπολογίας και σωτηριολογίας:

οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος οὐδὲ Ἕλλην, οὐκ ἔνι δοῦλος οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ· πάντες γὰρ ὑμεῖς εἶς ἐστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ (SBL 2010). «TGV: Δεν υπάρχει πια Ιουδαίος και ειδωλολάτρης, δεν υπάρχει δούλος και ελεύθερος, δεν υπάρχει άντρας και γυναίκα· όλοι σας είστε ένας, χάρη στον Ιησού Χριστό.»

Όπως ορθώς επισημαίνει ο Barclay (2020), 311, «η θεολογία περί φύλων του Αποστ. Παύλου δεν φαίνεται να περιορίζεται σε ζητήματα ισότητας ή στατικής ιεραρχίας, επειδή απόλυτη προτεραιότητα δεν έχουν οι ανθρώπινες κοινωνικές δομές, αλλά η ενεργοποίηση κάθε ανθρώπινου δυναμικού στην εν Χριστώ ζωή». Θα τελειώσουμε με την ερμηνεία που δίνει ο Ιωάννης Χρυσόστομος με αφορμή τη μνεία της Πρίσκας και του Ακύλλα στην *Επιστολή Προς Ρωμαίους* και η οποία συνάδει με την παραπάνω διακήρυξη του κορυφαίου Αποστόλου:

Εἶδες γυναῖκας γενναίας, οὐδὲν ἀπὸ τῆς φύσεως ἐμποδισθείσας εἰς τὸν τῆς ἀρετῆς δρόμον; Καὶ μάλα εἰκότως· Ἐν Χριστῷ γὰρ Ἰησοῦ οὐκ ἄρσεν, οὐ θῆλυ. (Προς Ρωμ. Ομιλία Λ')

Βιβλιογραφία

Αδαμτζίλογλου, Ευανθία (1989), *Η γυναίκα στη θεολογία του Αποστόλου Παύλου. Ερμηνευτική ανάλυση του Α΄ Κορ. 11,2-16*, Διδακτ. διατρ. Θεσσαλονίκη (ΑΠΘ).

Αργυριάδου Α.Α. (2021), *Πολιτισμικοί κατάλογοι στην Παύλεια γραμματεία με αναφορά στα κείμενα του ελληνορωμαϊκού κόσμου. Φιλολογική και θεολογική μελέτη*, Διδακτ. διατρ. Θεσσαλονίκη (ΑΠΘ).

Ascough R. S. (2020), “What Kind of World Did Paul’s Communities Live In?”, in Br. W. Longenecker (ed.), *The New Cambridge Companion to St Paul*, Cambridge, 48-66.

Barclay J.M.G. (2020), “What Makes Paul Challenging Today?”, in Br. W. Longenecker (ed.), *The New Cambridge Companion to St Paul*, Cambridge, 299-335.

Clemente G. (1972), “Il patronato nei collegia dell’impero romano”, *Studi classici e orientali* 21, 142-229.

Cohick Lynn H. (2009), *Women in the world of the earliest Christians: Illuminating Ancient Ways of Life*, Mich. Baker Academic.

Cotter Wendy (1994), “Women’s Authority Roles in Paul’s Churches: Countercultural or Conventional?”, *Novum Testamentum*, 36, 350-372.

Dixon Suzanne (1991), “The Sentimental Ideal of the Roman Family”, in B. Rawson (ed.), *Marriage, Divorce, and Children in Ancient Rome*, Oxford, 99-113.

Epp E. J. (2014), *Junia, the first Woman Apostle*, Augsburg Fortress 2005.

Flach D. (1991), *Die sogenannte Laudatio Turiae: Einleitung, Text, Übersetzung und Kommentar*, Darmstadt.

Friesen St. J. (2014), “Junia Theodora of Corinth: Gendered Inequalities in the Early Empire”, in Friesen St.J., James Sarah A. και Schowalter D.N. (eds), *Corinth in Contrast. Studies in Inequality*, Leiden-Boston, 203-226.

Gerber D. (2013), “1 Corinthiens et l’archéologie: douze dossiers-test”, *Théologiques* 21, 213-245.

Graf Fr. (1985), *Nordionische Kulte : religionsgeschichtliche und epigraphische Untersuchungen zu den Kulturen von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia*, Rom, Schweizerisches Institut in Rom.

Gryson R. (1972), *Le ministère des femmes dans l'Église ancienne*, Gembloux.

Herrmann P. (2000), "Eine berühmte Familie in Teos", in C. Işık (ed.), *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens und des ägäischen Bereiches. Festschrift für Baki Öğün zum 75. Geburtstag*, Bonn, 87-97.

Καραβιδόπουλος Ι. (2007), "Ιουνίας ή Ιουνία; Κριτική του κειμένου και Ερμηνευτική προσέγγιση του Ρωμ. 16,7", in *Εκκλησία – Οικουμένη – Πολιτική. Χαριστήρια στον Μητροπολίτη Αδριανουπόλεως Δαμασκηνό*, Αθήνα, 309-324.

Kearsley R. A. (1999), "Woman in Public Life in the Roman East: Iunia Theodora, Claudia Metrodora and Phoebe, Benefactress of Paul", *Tyndale Bulletin*, 50, 189-211.

Klauck H.-J. (2000), *The Religious Context of Early Christianity: A Guide to Graeco-Roman Religions*, Edinburgh.

Kraemer R. S. και D'Angelo M. R. (1999) (eds), *Women and Christian Origins*, Oxford.

Kraemer R. S. (2012), "Becoming Christian", in Sharon L. James, και Sheila Dillon (eds), *A Companion to Women in the Ancient World*, Malden-Oxford, 524-538.

MacDonald M.Y. (1994), *Early Christian Women and Pagan Opinion*, Cambridge.

Μαντζίλας Δ. et al. (2019), *Ανθολόγιο Ρωμαϊκής Ποίησης. Από τις απαρχές μέχρι το τέλος του χρυσού αιώνα*, τόμ. Β': *Αυγούστεια εποχή / Χρυσή περίοδος*, Αθήνα.

Mathew Susan (2013), *Women in the greetings of Romans 16,1-16. A study of mutuality and women's ministry in the letter to the Romans*, London.

Morrell Kit (2020), "*Tutela mulierum* and the Augustan marriage laws", *Eugesta* 10 89-116.

Osiek C. και MacDonald M.Y. (2005) (eds), *A Woman's Place: House Churches in Earliest Christianity*, Minneapolis.

Pepe Cristina (2015), *Morire da donna: ritratti esemplari di 'bonae feminae' nella 'laudatio funebris' romana*, Pisa.

Πέππα Κωνσταντίνα (2007), “Γυναίκα και Εκκλησία. Συμβολή στον οικουμενικό διάλογο ως προς το ζήτημα της χειροτονίας των γυναικών”, in *Εκκλησία - Οικουμένη - Πολιτική. Χαριστήρια στον Μητροπολίτη Αδριανουπόλεως Δαμασκηνό*, Αθήνα, 527-538.

Perry M. J., (2014), *Gender, Manumission, and the Roman Freedwoman*, Cambridge.

Pomeroy Sarah B. (2008), *Θεές, πόρνες, σύζυγοι και δούλες. Οι γυναίκες στην κλασική Αρχαιότητα*, μτφρ Μ. Μπλέτας, Αθήνα (= *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves*, New York, 1975)

Saller R. P., (2007), “Household and gender”, in W. Scheidel, I. Morris και R. P. Saller (eds), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge, 87-112.

Σαδικάκης Θ. (1989), *Χιακή προσωπογραφία*, Αθήνα.

Stark R. (1995), “Reconstructing the Rise of Christianity: The Role of Women”, *Sociology of Religion* 56, 229–244.

Tervahauta Ulla, Miroshnikov I., Lehtip O. (2017) (eds), *Women and knowledge in early Christianity*, Leiden-Boston.

Treggiari Susan (1991), *Roman Marriage: Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian*, New York.

Whelan Caroline Frances (1989), *Women Patrons in Pauline Churches*, Diss. University of Windsor, Canada.

Wijngaards J. (2006), *Women Deacons in the Early Church: Historical Texts and Contemporary Debates*, New York.

Winter Br. W. (2003), *Roman Wives, Roman Widows : The Appearance of New Women and the Pauline Communities*, Michigan.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

<i>Επιστολές Αποστόλου Παύλου</i>	<i>Ονόματα Χριστιανών γυναικών με σημαίνοντα ρόλο (πόλεις)</i>	<i>Χαρακτηρισμοί</i>
Φιλήμ. 2 (Έφεσος, περ. 52-55 μ.Χ. ή Ρώμη 60-62 μ.Χ.)	Απφία (Κολοσσές Μ. Ασίας)	αδελφή
Α Κορ. 1:11 (Έφεσος 55-57 μ.Χ.)	Χλόη (Κόρινθος)	ὕπὸ τῶν Χλόης
Α Κορ. 16:19 (Έφεσος 55-57 μ.Χ.) Ρωμ. 16:3-4 (Κόρινθος 57 μ.Χ.)	Πρίσκα ή Πρίσκιλλα (Έφεσος ή Ρώμη)	Πρίσκαν και Ἄκύλαν τοὺς συνεργούς μου ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, και τήν κατ'οἶκον αὐτῶν ἐκκλησίαν

<p>Φιλ. 4:2 (Έφεσος περ. 52-56 μ.Χ. ή Ρώμη 60-62 μ.Χ.)</p>	<p>Ευοδία και Συντύχη (Φίλιπποι Μακεδονίας)</p>	<p>αΐτινες ἐν τῷ εὐαγγελίῳ συνήθησάν μοι</p>
<p>Ρωμ. 16:1-2</p>	<p>Φοίβη (Κεγχρεές Κορινθίας, Έφεσος ή Ρώμη)</p>	<p>αδελφή ἡμῶν, διάκονος τῆς ἐκκλησίας τῆς ἐν Κεγχρεαῖς, προστάτις πολλῶν ... καὶ ἐμοῦ αὐτοῦ</p>
<p>Ρωμ. 16:7</p>	<p>Ιουνία (Ρώμη)</p>	<p>Ἀνδρόνικον καὶ Ἰουνίαν... ἐπίσημοι ἐν τοῖς ἀποστόλοις, οἱ καὶ πρὸ ἐμοῦ γέγοναν</p>

ISSN 2945-0683